

INTERSEKCIONALNA ANALIZA RODNIH ASPEKATA INTEGRALNE BEZBEDNOSTI

Zorica Mršević

Institut društvenih nauka - Beograd

Apstrakt: *Autorka analizira uticaj intersekcionalnosti na bezbednost. Koncept roda kao izolovane kategorije analize, evoluirao je ka konceptu roda ukrštenog sa drugim kategorijama identiteta u svrhu razumevanja specifične intersekcionalne neravnopravnosti i izloženosti bezbednosnim rizicima usled višestruke diskriminacije. Ukazuje se da je esencijalistički monolitno konstruisana kategorija rodne pripadnosti neprecizna i da netačno tretira sve žene kao homogenu grupu. Prilikom identifikovanja i analiziranja pripadnosti pojedinim nebezbednim grupama, uočavaju se one grupe žena koje pripadaju u više nebezbednih grupa, koje se nalaze u situaciji povećane ukupne nebezbednosti. U radu se analiziraju nebelaćke žene, izbeglice/migrantkinje, transrodne žene i žene starije životne dobi. Preporučuje se povećano učešće žena kao akterki društvenih promena na svim nivoima.*

Ključne reči: *intersekcionalnost, bezbednosni rizici, višestruka diskriminacije, nebelaćke žene, izbeglice/migrantkinje, transrodne žene, žene starije životne dobi*

UVOD

U celom svetu žene su još uvek ekonomski, društveno, politički, pravno i kulturno podređene u poređenju sa muškarcima sličnog društvenog statusa. Iako se oblici položaja žena značajno razlikuju u različitim društvima i kulturama, fenomen ženske podređenosti se može naći svuda u svetu. Iako i mnogi muškarci takođe trpe razne oblike ugnjetavanja i ograničenja što utiče na kvalitet njihovih života, nesporna je globalna činjenica da kategorija elitnih muškaraca monopolizuje sekularne, religiozne, nacionalne i međunarodne institucionalne oblike moći. Taj monopol konkretno znači da su muški interesi definisani i prihvaćeni kao očigledno objektivne i neutralne kategorije, dok ženski interesi ostaju neprepoznati [Charlesworth & Chinkin, 2000]. U tom okviru podele moći bezbednosni rizici kojima su izložene žene često su intenzivniji, raznovrsniji i učestaliji od onih sa kojima se suočavaju muškarci u njihovim društvima. Ako se bezbednost može shvatiti kao garantovana zaštićenost životno važnih interesa ličnosti, društva i države, biti bezbedan znači obuhvatanje zaštićenosti ličnosti, ali i stanje zaštićenosti društva, države, životnih i nacion-

INTERSECTIONAL ANALYSIS OF GENDER ASPECTS IF INTEGRAL SECURITY

Abstract: *The author presented analysis of impact of intersectionality to safety. The concept of gender as an isolated analytic category has evolved to the concept of gender as combined with other cross-sectional identity for the purpose of understanding the specific of intersectional inequalities and exposure to security risks as a result of multiple discrimination. The essentialist category of monolithically constructed gender is imprecise and inaccurate because it treated all women as a homogeneous group. In identifying and analyzing belonging to individual group unsafety, there are noticed groups of women who belong to the few insecure groups, who are in a situation of significantly increased insecurity. The paper analyzes not white women, refugees / migrants, transgender women and older women. Recommended is the increased participation of women as actors of social change at all levels.*

Keywords: *intersectionality, security risks, multiple discrimination, not white women, refugees / migrants, transgender women, older women*

alnih interesa. Ako biti bezbedan znači u najširem smislu biti slobodan od straha, pretnji i fizičkog nasilja, jasno je da nisu svi ljudi ni podjednako slobodni od tog straha, tj. podjednako zaštićeni, a ni podjednako izloženi potencijalnim pretnjama svojoj bezbednosti [Sretović *at all*, 2016]. Kao što je jasno da su neke kategorije bolje zaštićene od bezbednosnih rizika, tako isto jasno može da se sagleda postojanje nebezbednih situacija u kojoj se nalaze one grupe ljudi koje poseduju neznatnu ili malu društvenu moć i ličnu otpornost na bezbednosne pretnje.

Bezbednosti se mora proširiti na zaštitu od pretnji ne samo po međunarodni mir, već i na odgovore na bezbednosne rizike najranjivijih u društvu. Što konkretno znači da ženska sistemska nebezbednost mora biti uzeta u obzir u svakom adekvatnom ljudskom značenju bezbednosti. Na potrebu da se uzme u obzir ljudska dimenzija bezbednosti i za promišljanjem bezbednosti iz rodne perspektive, odavno je ukazala En Tikner još u ranim 1990-tim godinama [Pratt & Richter, 2011]: “Sve dok hijerarhijski društveni odnosi, uključujući i rodne odnose, a koji su skriveni depersonalizovanim diskursom univerzalnosti muških interesa, ne budu izneti na svetlo dana, ne može početi da se gradi nacionalna bezbednost koji se sastoji iz višestrukih bezbednosnih iskustava i žena i muškaraca.”

Kako je individualna bezbednost deo unutrašnje integralne bezbednosti potrebno je razmotriti koje su to grupe žena koje su najviše izložene bezbednosnim rizicima, kao grupe i kao pojedinke, zbog svoje grupe pripadnosti. Prilikom identifikovanja i analiziranja situacije pripadnosti pojedinim nebezbednim grupama, uočavaju se one grupe žena koje pripadaju u više nebezbednih grupa, čije karakteristike multiplikuju rizike po bezbednost, stvarajući situaciju povećane ukupne nebezbednosti. To su situacije višestruko diskriminiranih grupa žena koje su još definisane i kroz koncept intersekcionalnosti. Problem povećane nebezbednosti pojedinih grupa žena uočavaju i institucije, pa tako Poverenica za zaštitu ravnopravnosti navodi da je višestruka diskriminacija težak oblik diskriminacije jer su negativne posledice koje izaziva mnogo veće. Višestruka diskriminacija kao i ukrštena diskriminacija spadaju u teške oblike diskriminacije [Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2014] jer je jedno isto lice (grupa lica) diskriminirano istovremeno po osnovu dva ili više ličnih svojstava kao što su npr. rasa, boja kože, pol, nacionalna pripadnost, etničko poreklo, društveno poreklo, rođenje, veroispovest, verska ubeđenja, političko uverenje, druga uverenja, imovno stanje, kultura, jezik, starost, fizički invaliditet, psihički invaliditet, državljanstvo, poreklo (preci), rodni identitet, bračni status, porodični status, seksualna orijentacija, zdravstveno stanje, genetske osobenosti, članstvo u političkim organizacijama, članstvo u sindikalnim organizacijama, članstvo u drugim organizacijama, osuđivanost, izgled, drugo lično svojstvo. [Zakon o diskriminaciji] Konkretno, primer višestruke diskriminacije po više osnova je diskriminirana Romkinja, sa invaliditetom, koja je diskriminirana na osnovu pola, nacionalne pripadnosti i invaliditeta [Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2015].

Koncept “intersekcionalnosti” obuhvata interaktivnost ukrštenih, kombinovanih društvenih, identitetskih statusa/pripadnosti kao što su npr. nacionalnost, religija, siromaštvo, ali gde se uvek kao neophodni element nalazi prisutna komponenta rodne pripadnosti. Usvajanjem intersekcionalnog pristupa, pojam roda kao izolovane kategorije analize, evoluirao je ka konceptu roda ukrštenog sa drugim kategorijama identiteta u svrhu razumevanja specifične intersekcionalne neravnopravnosti i multiplikovane izloženosti diskriminaciji. Ovaj preokret je u velikoj meri proizašao iz uviđanja da esencijalistički monolitno konstruisana kategorija rodne pripadnosti neprecizno i u krajnjoj liniji netačno tretira

sve žene kao homogenu grupu. Žene nisu homogena grupa i esencijalistička očekivanja treba izbegavati. Esencijalizam je osnova previđanja višestruko diskriminiranih grupa žena i samim tim, specifičnosti njihove multiplikovane, interseksionalne izloženosti rizicima različitih faktora nebezbednosti ostaju nevidljive. Interseksionalni koncept koji je po svojoj suštini antiesencijalističkog karaktera suprotstavlja se esencijalističkim, homogenizirajućim viđenjima nacija, žena, rasa i sl. kao homogenih grupa istog društvenog položaja, identiteta, interesa, izloženosti bezbednosnim rizicima. Diskriminogeni multiplikatori su oni elementi (npr. siromaštvo, nacionalna/rasna pripadnost, i sl) koji narušavaju, kompromituju tu hipotetičku homogenost, prezentirajući mnogo realnije situaciju bezbednosnih rizika u kojoj se nalaze višestruko diskriminirane grupe žena.

EFEKTI UKRŠTENE, INTERSEKSIONALNE DISKRIMINACIJE

Grupe najviše pogođene interseksionalnom diskriminacijom kao svojevrsnim multiplikatorima diskriminogenih faktora npr. predviđa Opšti protokol o postupanju i saradnji ustanova, organa i organizacija u situacijama nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima [*Opšti protokol, 2011*]. Te grupe su žene koje pripadaju nacionalnim (rasnim) manjinskim grupama, žene sa invaliditetom, starije žene, mlade devojke, izbegle i raseljene žene, migrantkinje, žene koje žive u siromaštvu, posebno u seoskim i izolovanim sredinama, žene u (rezidencijalnim) institucijama ili pritvoru, žene sa psihički izmenjenim ponašanjem, žene drugačije seksualne orijentacije, žene zavisne od alkohola, droge i medikamenata, žene povratnice u vršenju krivičnih dela. Ta lista se može proširiti i na samohrane majke, HIV/ AiDS obolele/inficirane žene, trans žene, seksualne radnice i dr.

Poseban Protokol Ministarstva zdravlja Republike Srbije za zaštitu i postupanje sa ženama koje su izložene nasilju, takođe, ukazuje da su neke grupe žena više izložene riziku viktimizacije nasiljem, posebno žene koje pripadaju manjinskim grupama, žene izbeglice, migrantkinje, žene koje žive u siromaštvu u seoskim i udaljenim sredinama, žene u institucijama ili u pritvoru, ženska deca, žene sa invaliditetom, žene drugačije seksualne orijentacije, starije žene, žene raseljena lica, žene povratnice, žene koje žive u siromaštvu, žene u situacijama oružanih sukoba i dr. [*Poseban protokol, 2010*], Zaštitnik građana konstatuje da su žene i devojčice sa invaliditetom posebno izložene višestrukoj diskriminaciji [*Zaštitnik građana, 2014*].

Ukrštena diskriminacija proizvodi veoma specifične oblike diskriminacije, u kojima nekoliko osnova funkcioniše u međusobnom odnosu jedni sa drugim tako da nije uvek moguće odrediti koji je osnov diskriminacije odlučujući u datom slučaju, da li rasna ili klasna pripadnost žena ili je već i sama rodna pripadnost dominantna nad drugim identitetskim pripadnostima. Niti se mogu vrste diskriminacija koje su doživele osobe koje imaju višestruke ciljane identitete redukovati na kumulativna, mehanički sabrana, iskustva diskriminacije po tim različitim osnovama. [*Roseberry, 2011*]

Identifikacija diskriminacija, diskriminogenih okolnosti i multiplikatora diskriminacije, kao i njihovog ukrštanja/interseksionalnosti, nije samo skupljanje iracionalnih osećanja i stereotipa o određenim kategorijama identiteta u društvu. Radije, identifikacija diskriminacija je uočavanje da korišćenje moći od strane osoba koje time potvrđuju članstvo u dominantnoj grupi identiteta, kako bi izneli, održali i primenili društvenu i ekonomsku

hijerarhiju u kojoj su grupe diskriminacijom ciljanog identiteta isključene iz društvenih i ekonomskih mogućnosti, od kojih dominantna grupa identiteta izvlači neku materijalnu korist. Pri tom, postoje vrlo snažni motivi kako bi se osiguralo da razlozi da se potčinjene grupe zadrže na svom mestu ostanu sakriveni. Subordinacija bilo koga na osnovu bilo koje kombinacije više osnova, služi da održi i ojača društvene strukture ugnjetavanja i tim putem dominantna pozicija ugnjetača. Kombinacije osnova višestruke diskriminacije stoga ne treba da budu zanemarene kao slučajne, retke do egzotičnosti pojave, rezultante nesretnih slučajeva, ili koincidencije nekoliko subordiniranih karakteristika u jednoj osobi, ili nekolicini netipičnih individualnih slučajeva. Ovaj pristup jasno stavlja do znanja da oni koji imaju koristi od normi neophodnih održavanju struktura ugnjetavanja, nalaze teškim da odbace takve norme kao nepravedno diskriminatorne, čak i ljudi koji iskreno izražavaju podršku egalitarnim vrednostima, svesni svoje statusne pripadnosti mogu braniti privilegije koje oni izvlače iz te svoje pozicije dominacije u datoj situaciji.

RODNA PRIPADNOST I BEZBEDNOSNI RIZICI OD NASILJA

Žrtve nasilja [Mršević, 2014], i pojedinci i grupe, koje se nalaze u životnim situacijama okarakterisanim kao nebezbednim, ili čija je svakodnevna bezbednost ispod prosečna, mogu se grupisati u nekoliko tipičnih kategorija koje se najčešće pojavljuju. Jedan pravac tipologizacije se formira kada se znaju razlozi usled kojih neko postaje žrtva nasilja, a oni se najbolje saznaju ako se pogledaju razlozi koje navode sami nasilnici za napad na svoje žrtve, tj. šta ih je opredelilo da se odluče koga i kako da napadnu [Etinski, 2010]. Uglavnom se mnogi različiti pojedinačni motivi mogu grupisati i identifikovati kao slabost i različitost, kao dve osnovne kategorije osobina žrtava nasilja, a podvrste su najčešće njihova mešavina, tj. postoje i elementi slabosti i elementi različitosti. Tako na primer, neke žrtve po konkretnim svojim prevalentnim osobinama spadaju u žrtve zbog slabosti, ali kod njih mogu da postoje i elementi različitosti. Kod nekih pak drugih, preovlađuje različitost, ali se kao dodatni uzroci nasilnog napada mogu naći i druge osobine, najčešće one koje se mogu okarakterisati kao neke vrste slabosti, bile one lične i individualne, bile grupne.

U mnogim slučajevima očito je da se nasilje usmerava ka osobi koju nasilnik percipira kao slabiju od sebe, fizički ili društveno, dakle kao nekoga od koga se ne očekuje da uzvrat istom merom. Činjenica postojanja fizičke slabosti mnoge žene izlaže povećanom riziku od muškog nasilja. Ukratko, nasilnik traži i nalazi nekoga koga će moći da nekažnjeno zlostavlja, ali da pritom ne rizikuje da dođe do sukoba ravnopravnih protivnika sa neizvesnim ishodom. Slabost žrtve može da proizađe iz fizičke konstitucije što je kod žena sa iskustvom muškog nasilja najčešći slučaj, ali i društvenih okolnosti. Društvene okolnosti koje pogoduju eskalaciji porodičnog nasilja npr. je postojanje neadekvatnog i neblagovremenog reagovanja institucija, javnog mnjenja koje je sklono da za nasilje odgovornost vidi u žrtvi a ne u nasilniku i traži grešku, razlog koji žrtvinim ponašanjem opravdava nasilno ponašanje.

Različita osoba koja svojim izgledom i ponašanjem odudara od standarda ponašanja u svojoj zajednici, je takođe česta žrtva nasilja. Najčešći različiti na udaru nasilja su osobe nebelaćke rasne, pripadnice i pripadnici LGBT populacije, lica, drugačije nacionalne ili religijske pripadnosti, ali i lica koja imaju neki fizički različit ili mentalni nedostatak. Razlog nasilja nad njima uglavnom su predrasude. Pripadnost nekoj manjinskoj etničkoj

grupi, npr. Romima, povlači sa sobom obično i slabije materijalno stanje, drugačije običaje, pretpostavljeni niži nivo lične higijene, drugačije oblačenje. Otvoreno izražene predrasude prema takvim ženama u lokalnim zajednicama dodatno ohrabruju nasilnike.

NEBELAČKE ŽENE

Feministički pokret, koji je bio vođen od strane belkinja srednje klase, bio je pre svega borba za pristup zapošljavanju i obrazovnim mogućnostima koje su tada imali oni najprivilegovaniji – muškarci belci. Tadašnje pripadnice ženskog pokreta, one koje su sebe rado predstavljale kao (univerzalne), tipične ‘žene’, odnosno sve žene, nisu bile u stanju da prepoznaju i odgovore na podređenu situaciju manje moćnih članica grupe, npr. ‘crnkinja’, ne usled neznanja već usled svog, svesnog ili nesvesnog ‘ulaganja u svoju sopstvenu privilegiju belaca’. Esencijalističke feminističke teorije su služile da očuvaju privilegovani status nekih (pre svega, belih) žena nad drugima, na način previđanja i samog postojanja odstupanja, odnosno specifičnosti položaja drugačijih, “nebitnih” žena. U svojoj knjizi “Nebitne žene” (*Inessential Woman*), Elizabet Spelman [Spelman, 1988] tvrdi da su feminističke teorije uopšteno prihvatile pretpostavku da su razlike između žena manje značajnije od onoga što imaju zajedničkog, najviše usled toga što su najpoznatije feminističke teoretičarke bile belkinje, žene srednje klase koje su svoja sopstvena iskustva predstavljale kao uslove za sve žene. Godinu dana nakon objavljivanja knjige “Nebitne žene”, američka pravna stručnjakinja Kimberli Krenšou je uvela koncept interseksionalnosti kao način da se uzmu u obzir iskustva žena koje dolaze iz drugačijih sredina i iskustava u feminističkoj teoriji i anti-rasnim politikama [Crenshaw 1989]. Krenšo tvrdi da crnkinje često doživljavaju ‘dvostruku diskriminaciju’ (*double-discrimination*), tj. kombinovane efekte praksi koje ih diskriminišu istovremeno po osnovu rase i pola, i da ta iskustva treba da se razumeju u smislu da se dešavaju baš zahvaljujući tom mehanizmu ukrštanja diskriminacije po osnovu rase i pola. Po Krenšou, razlog što feministička teorija, anti-rasne politike i prava nauka, nisu bile u stanju da uzmu u obzir iskustva diskriminacije crnkinja, jeste ubeđenje da se iskustvo diskriminacije crnkinja može jedino objasniti time da se dešava duž jedne ose diskriminacionog tretmana. Krenšou se jasno oslanja na anti-esencijalističku kritiku u izboru svoje polazne tačke u različitosti među ženama, ali ni ona, niti dalja teorija interseksionalnosti nije tada sagledavala životnu dob žena kao potencijalnu osnovu diskriminacije i nije je podvrgavala istom nadzoru kao dodatnu kategoriju u ukrštajućoj diskriminaciji.

IZBEGLICE/MIGRANTKINJE

Kao savremena paradigma interseksionalnosti u poslednje vreme se posebno ističe grupa izbeglica-migrantkinja [UNHCR, 2015] kod kojih se ukršta rodna pripadnost i izbegništvo, a ne retko su prisutni i drugi potencijalno diskriminogeni elementi, npr. pripadnost nehrišćanoj religiji u hrišćanskim destinacionim zemljama, životna dob, bilo da se radi o ranjivosti mladosti ili starije životne dobi, invaliditet, i sl. Migranti biraju da odu ne zato što su izloženi direktnoj pretnji od progona ili smrti, već uglavnom zato da bi poboljšali svoj život tako što će naći zaposlenje, ili u nekim slučajevima zbog obrazovanja, spajanja sa

porodicom ili drugih razloga. Problem njihove interseksionalne diskriminacije počinje još sa početkom konflikta u ratnim sukobima zahvaćenim područjima, uobičajenim oblastima porekla izbeglica u kojima je položaj žena daleko od društvene ravnopravnosti, što se očituje na razne načine. Naime, dva i po puta je veća verovatnoća da će u zemljama zahvaćenim konfliktima devojčice biti izvan sistema obrazovanja od dečaka. A problem uskraćivanja obrazovanja kao specifičan vid uskraćivanja dostojanstvene budućnosti nastavlja se kroz sve faze izbeglištva, jer devojčice imaju takođe i u uslovima raseljenosti daleko manje mogućnosti za obrazovanje i obrazovnih podsticaja od dečaka. Svaki konflikt umanjuje dijapazon pristupačnih zdravstvenih ustanova i servisa, pri čemu se i ti sve ređi resursi namenjaju religioznim vođama, borcima i sl. U takvim uslovima sve redukovanih zdravstvenih usluga i kada su one čak nepostojeće ili ograničenog obima, žene i devojke često ne mogu da realizuju ni u minimalnom obimu svoje osnovno pravo na polnu i reproduktivnu zdravstvenu zaštitu. Procenjuje se da su 60 odsto materinski smrti u uslovima konflikata, reseljanja i prirodnih katastrofa preventabilne, što znači da u normalnim uslovima ne vode do letalnog ishoda.

Kao prvo što se uočava analizom njihovog položaja je da normalne zaštitne strukture (uže i šire porodice, zajednice) često nestaju, ostavljajući ljudska prava žena i devojaka u situacijama znatno povećanog rizika. One su često vrlo očigledno na udaru nasilja i potčinjavanja od strane kriminalaca i ekstremističkih grupa. Procenjuje se da je nasilje iskusila jedna od pet raseljenih žena koje se nalaze u situaciji humanitarnog zbrinjavanja, pri čemu se ta cifra smatra mnogo manjom od stvarne brojke imajući u vidu strukturalne i kulturalne barijere koje sprečavaju prijavljivanje takvih slučajeva. [UN Women, 2015]. Žene su ranjivije od muškaraca, pa se kao elementi rodnog aspekta izbeglištva/migracija moraju sagledati kakvim oblicima diskriminacije su izloženi, koje se vrste zlostavljanja i eksploatacije žena javljaju i kako mogu da se preveniraju i smanje. Žene su ranjivije od muškaraca u pogledu seksualnog zlostavljanja i iskorištavanja od strane oružanih snaga, graničara, zaposlenih u izbegličkim kampovima. One često trpe zdravstvene tegobe jer nemaju pristup zdravstvenim resursima, neuhranjene su, između ostalog i zbog postojanja prakse da se hrana distribuiraju muškim glavama domaćinstava. Ta iskustva imaju jasne implikacije na žensko fizičko i mentalno zdravlje. Takođe žene se u kampovima susreću sa novim rodnim ulogama. Žene koje nisu same, izložene su nasilnom ispoljavanju stresa muških članova porodice, usled čega doživljavaju porodične sukobe i intenzivirano domaće nasilje u svojim izbegličkim porodicama. A žene koje su bez muških članova porodice, nemaju ni minimalnu zaštitu od nasilja trećih lica, ni porodičnu, ili socijalnu podršku, onu na koju su navikle tokom čitavog prethodnog života, što im znatno otežava pristup osnovnim životnim resursima i umanjuje opcije na svim nivoima [Mršević, 2016].

Ono što predstavlja dodatni problem ženama u izbeglištvu je nepoznavanje jezika, nedostatak finansija, socijalne podrške, pristupa sredstvima koja obezbeđuju vladine agencije i socijalne službe. Većina žena je nezaposlena i ograničeni prihodi i nemogućnost pronalaska posla predstavljaju veliki problem za čitave porodice. Nemanje srodnika i prijatelja je takođe veliki problem za žene, jer ne dobijaju nikakvu psihološku i emotivnu podršku koja im je preko potrebna. Pristup zdravstvenim resursima, lekarima, posebno ženama lekarima i nedostatak brige za sebe, jer su im tradicionalno, na prvom mestu članovi porodice i deca, je takođe veliki problem. Procedura oko dobijanja dokumenata može da bude stresna i komplikovana za žene, jer im niko ne pomaže u razumevanju i snalaženju sa papirima, pri

čemu žene nemaju preimućstva u rešavanju tih problema. Najveće prepreke doživljavaju kod pronalaska smeštaja i transporta, i to najviše iz finansijskih razloga. Veliki broj žena izbeglica dožive viktimizaciju raznim vidovima prinude, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili prisile. Za mnoge žene u izbeglištvu, seksualni rad postaje jedan od nekolicine stalnih izvora radnih mesta, bilo da to “žele” ili su na to primorane, usled još jednog stereotipa pripisanog ženama – da njihova “prirodna uloga” i jeste pružaju seksualno zadovoljstvo. Za mnoge postoji realna opasnost da će biti transportovane u druge zemlje ili udaljene regione u svrhu seksualne eksploatacije. [UN Women, 2015]

Siromaštvo je povezano sa rizikom od oboljevanja mentalnog i fizičkog, i odraslih i dece. Žene izbeglice imaju vrlo male ekonomske mogućnosti da zarade za život, značajno manje ne samo od žena zemalja dolaska, već i od mnogih kategorija migrantkinja, jer su njihove opcije za zaradu često pravno onemogućene ili pak, ograničene samo na nisko plaćeni, nekvalifikovani neformalni rad, u dodatku kojeg one imaju još i obavezni teret neplaćenog kućnog rada. To sve povećava bezbednosne rizike žena izbeglica, slično kao što je slučaj i sa migrantkinjama, da dođu u situaciju da im je jedina opcija angažovanje u pružanju seksualnih usluga za novac, što onda najčešće otvara vrata kriminalcima različitih profila koji ih izlažu beskrupuloznoj eksploataciji i nasilju sa često smrtnim ishodom. U dodatku svega rečenog, višestruka diskriminacija na osnovu rasne etičke i polne pripadnosti koje pogađaju žene izbeglice/migrantkinje se previđa i na nacionalnom i na međunarodnom nivou. One nisu viđene kao strana pogođena sukobima koji su doveli do njihovog izbeglištvu, niti ih smatraju akterima relevantnim za njihovo rešavanje. [IOM Iraq Mission, 2016]

Pozicija žena migrantskih radnica najbolje ilustruje propust država da artikulišu zahteve u pogledu tretmana žena izloženih interseksionalno zasnovanim bezbednosnim rizicima. Ogroman je broj žena koje u današnje vreme traže posao izvan zemalja svog porekla a to nije ni njihova privatna stvar, niti je deo njihovog ličnog izbora. Države odakle one dolaze kao radna snaga, imaju znatne koristi od doznačivanja njihovih inostranih zarada, dok države prijema profitiraju od jeftine radne snage. Migrantske radnice nemaju prava koja imaju građani država gde rade i njihovo radno angažovanje krije zloupotrebe koje trpe mnoge u svojoj izolaciji i nemoći. Uprkos društvenom i ekonomskom značaju migracija uslovi rada ograničeno se regulišu međunarodnim propisima. Kontrast tome, i primer da se može sve bolje regulisati, je vrlo značajna količina konvencionalnog i običajnog prava za zaštitu nekih drugih ljudi koji rade u inostranstvu u korist svojih sopstvenih država kao što je npr. diplomatsko ili konzularno osoblje i pripadnici oružanih snaga. [Charleswort & Chinkin, 2000]

TRANSRODNE ŽENE

Kako interseksionalnost deluje na intenziviranje bezbednosnih rizika, možda najbolje ilustruje situacija transrodnih žena. Rodno neusaglašeni ljudi tj. oni koji kategorijalno i lično ne pripadaju binarnoj podeli na žene i muškarce, su stalno među najugroženijim članova LGBT zajednica - među onima za koje postoji najveća verovatnoća da će ih tući, silovati, i ubijati, među onima za koje je najverovatnije da će biti kriminalizovani i označeni kao devijantni [Minter, 2003], među onima za koje postoji najveća verovatnoća da će završiti u psihijatrijskim bolnicama i zatvorima [Carmignani, 2012], među onima kojima najčešće uskraćuju stanovanje, zaposlenje i zdravstvenu zaštitu, među onima koje u mladosti najčešće

odbacuju i maltretiraju, među onima za koje postoji najveća verovatnoća da će im oduzeti sopstvenu decu [Currah and Minter, 2000] Lišenje slobode transrodnih osoba predstavlja primer kako binarna, rodno identitetska prinuda dodatno marginalizuje ljude, koji su već dovoljno marginalizovani položajem grupe svoje pripadnosti: siromašne ljude, imigrante, ljude drugih rasa i boja kože, ljude koji nemaju pristup zdravstvu i obrazovanju, ljudi čije prihvatanje u društvenom kontekstu jednostavno "ne prolazi" [Hunt & Moodie-Mills, 2012]. S obzirom da njihov javno vidljivi rodni identitet kojim se deklarišu ne odgovara njihovim genitalijama koje imaju (ili su ih imali, jer su im operativno uklonjene), njihov sukob sa zakonom ima za konkretnu posledicu ne samo da ih šalju u "pogrešan" zatvor [Landstreicher, 2012], već i kada su u zatvoru da će biti podvrgnuti raznim tretmanima koji se mogu jedino opisati kao mučenje: prinudna detranzicija, uskraćivanje hormona koje su pre zatvora uzimali, uskraćivanje medicinske nege, zatvaranje u samice, silovanja i druge vrste zlostavljanja od strane drugih osuđenika, ali ne retko i od zatvorskog osoblja. [Peak, 2004]

ŽENE STARIJE ŽIVOTNE DOBI

Od početka izgradnje intersekcionalnog pristupa ženama žrtvama diskriminacije po više odnosa, životna dob je retko igrala ulogu u anti-esencijalističkim kritikama ili u studijama intersekcionalnosti koje su se kretale uglavnom oko rasne (nacionalne), klasne i rodne pripadnosti. U poslednje vreme pak, se sve više uočava da je i kategorija starijih žena itekako izložena diskriminaciji po osnovu životne dobi, i da je ukrštenost sa drugim osnovama češća u ovoj kategoriji nego kod mlađih uzrasta. Gotovo duplo više starijih žena (13%) nego muškaraca (7%) su siromašni. Što se tiče starijih razvedenih žena taj procenat je 22%, a kada se u to uključe i žene koje se nikada nisu udavale njih je ukupno 23,6% svih starijih žena koje žive same i koje su siromašne. Za starije crne žene koje žive same stopa siromaštva je 48,1% a za starije hispanske žene koje žive same je 49,3%: Opšta stopa siromaštva za starije žene ne očekuje se da se mnogo promeni u sledećih 20 godina. [Pettman, 1995]

Kako diskriminacija otvara vrata nasilju, kao jedan od elemenata koji suštinski doprinosi povećanju nebezbednosti, situacija intersekcionalnosti pola i starosti, predstavlja izvesno situaciji još intenziviranijeg prisustva rizika po ličnu bezbednost, npr. jedna trećina žena ubijenih u Srbiji poslednjih godina su starije od šezdeset godina. [Satarić, 2016]

Starenje populacije našeg doba je bez presedana, sveprisutno, duboko i dugotrajno. Bez presedana je usled toga što porast stanovništva starih preko 60 godina, praćen smanjenjem proporcije onih ispod 15 godina, je neuporediv trend u istoriji čovečanstva, nešto što ni jednoj prethodnoj epohi razvitka ljudske civilizacije nije bilo zabeleženo. Kako nije verovatno da će se nivo fertiliteta ponovo podići na visoke nivoe viđene u prošlosti, predvidivo je da nije moguće zaustaviti a još manje preokrenuti starenje stanovništva u njegovo podmlađivanje. [Malcolm, 2011]

Diskriminacija po osnovu životne dobi je manifestacija diskriminatornih predrasuda prema starijima. Ovaj termin (ageism), za koji je rečeno da je prvi put korišćen od strane doktora medicine Roberta Batlera Robert Butler MD 1969. godine, odnosi se na usvajanje negativnih stereotipa prema starijim osobama i procesu starenja. Batlerov kratak članak govorio je o jako negativnoj reakciji belog stanovništva srednje klase, na predlog javnog stambenog projekta za 'starije siromašne osobe' u njihovom okrugu. On je objasnio diskrimina-

torne predrasude prema starijima (ageism) ‘kao predrasude od strane jedne starosne grupe prema drugim starosnim grupama’. Iako je on naglasio pitanje diskriminatornih predrasuda prema starijima (*ageism*), događaji koje je opisao su bili mešovita, višestruka predrasuda po osnovu rasne i klasne pripadnosti kao i godišta. Diskriminatorne predrasude po osnovu životne dobi (*age prejudice*) označene su kao ‘duboko usađena nelagodnost na strani mladih i osoba srednje životne dobi – lična odbojnost i nenaklonost prema starenju, bolestima, invaliditetu (nesposobnosti); i strah od potencijalno nastupajuće sopstvene nemoći, “beskorisnosti”, bespomoćnosti i smrti’.

Životna dob je osnova diskriminacije koju mnogi stariji ljudi mogu doživeti. Često kombinacija životne dobi sa drugim očiglednim nepovoljnostima može multiplikovati izloženost diskriminaciji. Problem nije pojedina osoba, već društveni ambijent u kome se nalazi. Postoje barijere koje se odnose na nedostupnost fizičkog i društvenog ambijenta kao što su zakoni ili stereotipni stavovi društva o starijim osobama. A životna dob i pripadnost ženskom polu mogu biti, i često i jeste, kombinovana sa invaliditetom, rasnom, religijskim ili drugim uverenjem, seksualnom orijentacijom. [Malcolm, 2011]

Za žene, posledice starenja u društvu koje vrednuje žensku mladost i lepotu, u vidu nepovoljnog tretmana poslodavaca i društva uopšteno, služe da ograniče aspiracije i očekivanja starijih žena za dobijanjem jednakog tretmana na radnom mestu. To rezultira smanjenjem njihove zaposlenosti i povećanjem prepreka o izgledima za ispravku ove neravnoteže. [Grant, 2011] Dok se starije žene uopšteno smatraju da su previše stare, neprivlačne i profesionalno nekompetentne, dotle se muškarci istih godina i sličnog izgleda smatraju vrlo kompetentnim, čak autoritetima koji se posebno izdvajaju svojom profesionalnošću i bogatim životnim iskustvom [Porter 2003].

Starije žene takođe imaju iskustvo sve veće nejednakosti u zaradama. Što žena postaje starija, to više raste jaz u zaradama. Na primer, u SAD, prosečne zarade žena dostižu vrhunac u 44-toj godini života, dok se to kod muškaraca dešava u 55-toj godini [Porter 2003]. Interseksionalnost izlaže mnoge žene radnoj diskriminaciji zapravo ne samo u starosti već celog života, u kojim god se godinama nalazile, kada su imale lošiji tretman od muškaraca iste starosne dobi. Na primer jedna ista žena u svojim pedesetim može biti diskriminisana na osnovu svog životnog doba kada su u pitanju mogućnosti da se obrazuje i dalje usavršava na poslu, ali bila je diskriminisana i po osnovu svog pola u pogledu mogućnosti da bude unapređena dok je bila mlađa, kada se smatralo “normalnim” da muškarci napreduju, rukovode, usavršavaju se.

Velika većina žena, nastojeći da postignu prihvatljivu ravnotežu između posla i života (*work-life balans*), biraju da rade skraćeno radno vreme (*part-time*), često pod pritiskom društva, porodice i sopstvenog nastojanja da podižu svoju dece u kući. Značenje skraćenog radnog vremena kao nisko-statusnog, rada sa manjim veštinama (*low-skill work*), praćen proporcionalno manjim pravima iz oblasti zaposlenja, dalje umanjuje vrednosti doprinosa žena ekonomiji i društvu. [Grant, 2011] Zbog svega toga, ženska sadašnja profesionalna pozicija i zarada je daleko niža nego komparirajućih kategorija, npr, žena bez invaliditeta, muškaraca sa invaliditetom i sl. [Roseberry, 2011]

U slučaju diskriminacije u zapošljavanju starijih žena, analiza mora početi pre svega priznavanjem da one poseduju karakteristike dve kategorije identiteta koje su potencijalni osnov povećane nebezbednosti i koje su zaštićene antidiskriminacionim zakonodavstvom, a to su životna dob i rodna pripadnost. Stoga, verovatno je da njihova ranjivost od

diskriminacije i povišen rizik od nebezbednosti uključuje obe kategorije i da je konstruisano društvenim procesima koji daju radnu, profesionalnu prednost i bezbednosnu veću zaštićenost osobama mlađe životne dobi muškog pola. Niti se dakle, životna dob, niti rodna pripadnost, mogu ukloniti iz analize postojanja bezbednosnih rizika niti ignorisati a da se time ne izgube suštinski aspekti diskriminatorskih praksi baziranih na intersekcionalnoj situaciji starijih žena. Postoji mnogo više starijih osoba koje žele da rade od onih koje stvarno imaju mogućnost da to i realizuju. Godine odlaska u penziju osmišljene su da izađu u susret potrebama različitih demografskih potreba, ali ne i ličnim aspiracijama starijih osoba koje se tek odnedavno sagledavaju i sa stanovišta ljudskih prava. Postoji potreba za novim pristupom životnoj dobi i starijem stanovništvu. Starije osobe moraju dobiti isti tretman u pogledu zaštite od bezbednosnih rizika, diskriminacije i nasilja, kao oni drugog životnog doba.

Jedan od razloga poklanjanja pažnje starijem životnom dobu i intersekcionalnoj situaciji starijih žena je da upravo ta kategorija paradigmatično ilustruje kako diskriminacija, otvara vrata nasilju, posebno ako se radi o diskriminaciji po više ukrštenih osnova. Pažnju na tu situaciju skrenula je visoka nebezbednost ilegalnih domova za stare. To je pojava koja ne karakteriše samo Srbiju već i čitav region u kojima se zajednički nasleđen sistem socijalne zaštite i zbrinjavanja starijih jednostavno urušio tokom devedesetih. Hronični nedostatak smeštajnih kapaciteta u državnim domovima za stare, retkost servisa kućne nege i drugih oblika pomoći za starije, invalidne, polupokretne i nepokretne osobe, otvorio je tržište za privatnu inicijativu u oblasti ponude takvih nedostajućih servisa. Trka za profitom rezultirala je pojavom i crnog tržišta tih usloga, ilegalnih, dakle neregistrovanih domova koji ne ispunjavaju ni minimalne smeštajne, zdravstvene i bezbednosne uslove. Tek kada u tom "crnom vrtlogu" poneki stanari takvih domova izgube i život javnosti sazna i za tu oblast diskriminacije i nasilja. Tako je, nažalost, bilo poslednjeg vikenda oktobra 2016. u Srbiji, kada je čak troje (dve žene i jedan muškarac) starih, bolesnih i slabo pokretnih stradalo u požaru u domu u Pančevu, a još jedanaest je povređeno. Dom je bio nelegalan, a inspekcija ga nije na vreme zapečatila. Vlasniku tog visoko nebezbednog, ili kako su ga mediji okarakterisali, zloslutnog objekta, dosad je dvaput zabranjivan rad, ali pravosuđe nije izreklo blagovremene sankcije. Ta tragedija otvorila je u javnosti ponovo pitanje, brinu li srodnici o svojim starima kada ih za tek malo nižu cenu smeštaja u odnosu na licencirane kuće za „treće doba” odvođe u domove koji, očigledno je, godinama rade na crno? Ušteda od pet-šest hiljada dinara za smeštaj u nekom neregistrovanom domu nosi, naime, mnogostruko veći rizik po život korisnika, a o trpljenju loših uslova, svakodnevnom ponižavanju i nedostatku mnogo čega elementarnog, da se ne govori. Zabrinjavajuće zvuči podatak i da u Srbiji tek svaka sedma osoba svojevolsno pristane da živi u privatnom domu. A one iz ilegale, očigledno niko i ne pita. [Brakočević, 2016]

ZAKLJUČAK

Kada je analitički fokus usmeren samo na rod kao na analitičku kategoriju (tipičan za esencijalističke, liberalne, radikalne i kulturne feminizme) gubi se uvid u intersekcionalnost (ukrštanje) strukturnih nejednakosti na individualnim, grupnim, nacionalnim, regionalnim i transnacionalnim nivoima. Zato je potrebna ovakva analiza uticaja intersekcionalnosti na bezbednost koja doprinosi ne samo znanju o intenziviranim bezbednosnim rizici-

ma višestruko diskriminiranih grupa žena, već u širem smislu, razumevanju života žena u društvenom kontekstu i dubljeg razumevanja načina na koji žene “čine (vrše, deluju) rod” u svim društvenim kontekstima.

Svi globalni društveni konteksti sadrže duge istorije dominacije muškarac u javnoj sferi plaćenog rada, profesija, proizvodnje i političkog odlučivanja na svim nivoima, uz prisustvo žena u privatnoj sferi neplaćenog rada, reprodukciji i ograničenih mogućnosti uticaja na društvene tokove. Bilo da im se dodeljuju “ženski” poslovi ili im se brani pristup “muškim” poslovima, žene su bile suočene sa preprekama da realizuju svoje “pravo” da učestvuju u radnoj snazi na ravnopravnoj osnovi s muškarcima, kao i da budu zaštićene od bezbednosnih rizika. Kada se na to nadoveže dejstvo i nekih drugih diskriminogenih momenata, dobija se prisustvo povećanih rizika po bezbednost kao rezultat ukrštanja (intersekcionalnosti) roda. [Herbert, 199]

Ipak, rodna ravnopravnost zahteva više napora nego da se samo identifikuju žene kao pripadnice ugroženih grupa. [Tiessen, 2015] Neophodno je naime, ukazati i na neophodnost ostvarivanja ženskog subjektiviteta u javnom prostoru odlučivanja kao načinu prevazilaženja višestrukih bezbednosnih rizika koji proizilaze iz intersekcionalnog statusa višestruko diskriminiranih grupa žena. Iako ova analiza bezbednosnih rizika intersekcionalno diskriminiranih grupa žena na prvi pogled prikazuje žene uglavnom kao žrtve sinergičnog delovanja različitih oblika diskriminacija i na njima zasnovanog nasilja, takva analiza je put koji je neophodno trasirati da bi se došlo do sagledavanja načina prevazilaženja dejstva intersekcionalnosti kroz povećanu zastupljenosti žena kao akterki društvenih promena. Sve dok se žene stavljaju u stereotipne kategorije (“žena kao žrtva”), njihovi transformativni potencijali i delatnosti mogu ostati nerealizovani. One nisu samo intenziviranim bezbednosnim rizicima ugroženi deo stanovništva kojima je potrebna zaštita, u stvari njima mnogo pre treba da se omogući da budu aktivni agenti u bezbednosti samih sebe, svojih zajednica i svojih zemalja. Savremeno društvo se menja i žene više nisu ograničene na porodičnu sferu i ne nalaze se više isključivo u “zadnjim redovima” svakog društva, već su uključene mnogo više direktno u bezbednosne rizike kao akterke, dakle i kao žrtve, kao počinioci, ali kao učesnice u donošenju odluka kojim se društvo dalje transformiše u pogledu povećane lične bezbednosti svojih građana. [Moran, 2010] Ne manje važno, na kraju treba podvući da, takođe u bezbednosnom smislu, koncept intersekcionalnosti kao deo rodne analize, pomaže ukazivanju da će države čija je karakteristika rodna neravnopravnost imati veće rizike da se suoče sa unutrašnjim konfliktima, dok one koje karakteriše rodna ravnopravnost i u privatnoj (domestic gender equality) i javnoj sferi, imaju u međunarodnom kontekstu pacifikujuću ulogu državnog ponašanja u odnosima sa drugim državama.

LITERATURA

Brakočević Marija, (2016). Ko pita stare, *Politika*, 31.10. <http://www.politika.rs/scc/clanak/366891/Pogledi/Ko-pita-stare>

Carmignani Daniela, (2012). Introduction, in: *Lockdown, prison, repression and gender non-conformity*, BentBar Projects, London <http://www.bentbarsproject.org/resources/lockdown-prison-repression-and-gender-nonconformity>

Charlesworth Hilary and Chinkin Christine, (2000). *The boundaries of international*

law, a feminist analysis, Juris Publishing, Manchester: Manchester University Press

Crenshaw Kimberle, (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *University of Chicago Legal Forum*, Vol 1989, no. 1 <http://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1052&context=uclf>

Currah Paisley and Minter Shannon, *Transgender Equality*, National Center for Lesbian Rights, San Francisco, Washington, New York http://www.thetaskforce.org/static_html/downloads/reports/reports/TransgenderEquality.pdf

Etinski Sonja, (2010). *Vršnjačko nasilje*, Fakultet za evropske pravno političke studije, Novi Sad

Grant Diane, (2011). Older women, work and the impact of discrimination, *Ageism and age discrimination, Multiple Discrimination from an Age Perspective*, Malcolm Sargeant, Cambridge University Press, Cambridge. 41 – 63 https://books.google.rs/books?id=b7x71I9wivoC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Herbert Melissa, (1998). *Camouflage Isn't Only for Combat: Gender, Sexuality, and Women in the Military*, New York University Press, New York London https://books.google.rs/books?hl=sr&lr=&id=C5IUCgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP7&dq=women+military+security&ots=7hJj-NXLJQ&sig=Ed8GYxoWv1sWSM3mxNtucymBjBA&redir_esc=y#v=onepage&q=women%20military%20security&f=false

Hunt Jerome and Moodie-Mills Aisha, (2012). The Unfair Criminalization of Gay and Transgender Youth An Overview of the Experiences of LGBT Youth, *the Juvenile Justice System*, Center for American Progress, June 29.

The International Organization for Migration, (2016). *Migration flows from Iraq to Europe: Reasons behind migration*, International Organization for Migration Iraq Mission <http://iomiraq.net/reports/migration-flows-iraq-europe-reasons-behind-migration>

Landstreicher Wolfi. (2012). *the Network of Domination, Lockdown, prison, repression and gender non-conformity*, BentBar Projects, London <http://www.bentbarsproject.org/resources/lockdown-prison-repression-and-gender-nonconformity>

Malcolm Sargeant, (2011). *Ageism and age discrimination, Multiple Discrimination from an Age Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge. https://books.google.rs/books?id=b7x71I9wivoC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Minter Shannon, (2003-04). Making Transgender People Fit in: *Breaking out of the prison hierarchy: transgender prisoners, rape and the Eight Amendment*, Christine Peek, *Santa Clara Law Review*, Vol: 44. no. 4, 1211 – 1248 <https://www.wcl.american.edu/endsilence/documents/BreakingOutOfthePrisonHierarchy.pdf>

Mršević Z., (2014). *Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja*, Institut društvenih nauka, Beograd

Mršević Z., (2016). Rodni aspekti savremenih migracija, In: *Seobe i razvoj*

Ur., Veselin Vukotić, Danilo Šuković, Centar za ekonomska istraživanja Instituta

društvenih nauka, Beograd. 203-213

Moran Mary H., (2010). Gender, Militarism, and Peace-Building: Projects of the Postconflict Moment, *Annual review of Anthropology*, 2010. 39:261–74 file:///C:/Users/Zorica/Downloads/gender_militarism_peace-building_projects%20of%20the%20postconflict%20moment.pdf

Peek Christine, (2004). Breaking out of the prison hierarchy: Transgender prisoners, rape, and Eight Amendment, *Santa Clara Law Review*, Vol 44, No 4. 1211 - 1248 <https://www.wcl.american.edu/endsilence/documents/BreakingOutOfthePrisonHierarchy.pdf>

Pettman Jan Jindy, (1995). Women, gender and the state, in., *Introduction to women's studies: gender in a transnational world*, Grewal Inderpal and Kaplan Caren.— 2nd ed. McGraw Hill, New York City. 174-180 <http://sites.uci.edu/pjshah/files/2013/09/Women-Gender-and-the-State1.pdf>

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, (2016). *Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2015godinu*. <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/izve%C5%A1taji/izve%C5%A1taji>

Pratt Nicola & Richter-Devroe Sophie, (2011). Critically Examining UNSCR 1325 on Women, Peace and Security, *International Feminist Journal of Politics*, 13:4, 489-503

Vlada Republike Srbije, (2012). *Посебан Протокол Министарства здравља Републике Србије за заштиту и поступање са женама које су изложене насиљу* <http://www.zdravlje.gov.rs/downloads/Zakoni/Ostalo/ProtokolMZRSZaZastituIPostupanjeSaZenamaKojеSuIzloženeNasilju.pdf>

Porter Nicole B., (2002). Sex Plus Age Discrimination: Protecting Older Women Workers *Denver University Law Review*, Vol. 81, no. 1, pp. 79 -111. <http://ssrn.com/abstract=960297>

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, (2015). *Redovan Godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2014. godinu*, Beograd, mart 2015. godine <http://ravnopravnost.gov.rs/izvestaji/>

Roseberry Lynn, (2011). Multiple discrimination, *Ageism and age discrimination, Multiple Discrimination from an Age Perspective*, Malcolm Sargeant, Cambridge University Press, Cambridge. 16 - 40 https://books.google.rs/books?id=b7x71I9wivoC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Satarić Nada, (2016). *Izjava*, Ženska parlamentarna mreža, 4 novembar. 2016.

Spelman Elizabet, (1988). *Inessential Women*, Beacon Press, Boston, Massachusetts

Sretović Dragutin, Talijan Miroslav, Beriša Hatidža, (2016). Vojno delo, Savremeni koncept bezbednosti, 73 -101, 1/2016 www.defendologija.com/pdf/Ugrozavanje-sistema.pdf

Tiessen Rebecca, (2015). Gender essentialism in Canadian foreign aid commitments to women, peace, and security, *International Journal*, Vol. 70(1) 84–100 file:///C:/Users/Zorica/Downloads/Gender%20essentialism%20in%20Canadian%20foreign%20aid%20commitments%20to%20women_peace_and_security.pdf

UNHCR, (2015). *Rekordan broj prisilno raseljenih osoba u svetu – svaki 114 čovek primoran da napusti svoj dom* <http://www.unhcr.rs/dokumenti/saopstenja-za-medije/rekordan-broj-prisilno-raseljenih-osoba-u-svetu.html>

UN Women, (2015). *Women refugees and migrants* <http://www.unwomen.org/en/news/in-focus/women-refugees-and-migrants>

UN Women, (2016). *UN Women Statement on World Refugee Day* <http://www.unwomen.org/en/news/stories/2016/6/un-women-statement-on-world-refugee-day>

Vlada Republike Srbije, (2011). *Opšti protokol o postupanju i saradnji ustanova, organa i organizacija u situacijama nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima* <http://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/nasilje/Opsti%20protokol%20nasilje%20u%20porodici.pdf>

Zaštitnik građana, (2014). *Poseban izveštaj Zaštitnika građana o primeni Opšteg i posebnih protokola za zaštitu žena od nasilja 18 novembar 2014.* <http://www.zastitnik.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/posebnii-izvestaji/3710-2015-02-24-13-35-38>